

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnoloigju i antropoloigju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
daa@eunet.rs*

**Poraženi od sistema:
struktura i značenje ličnih priča o
gubitnicima hibridne tranzicije***

Apstrakt: U ovom radu analiziram strukturu i interpretiram lične i porodične priče o gubitku imovine, novca, posla i statusa u doba blokirane transformacije ili *hibridne tranzicije*, kako sam nazvala taj period. Teorijsku osnovu nalazim u višedecenijskom folklorističkom i antropološkom proučavanju ličnih priča i životnih istorija, u analizi narativne strukture legendi, kao i u teorijskim i praktičnim analizama procesa tranzicije. Naglasak u radu je stavljen na razmatranje gubitničkih narativa, kroz referencijalnu i evaluativnu dimenziju, kao životnog iskustva tokom poslednje decenije XX veka u Srbiji.

Ključne reči: lične i porodične priče o gubitku, legende, narativno-semantička struktura, hibridna tranzicija, Srbija

Uvod

U radu *Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu* (Antonijević 2009) dala sam, između ostalog, osnovne karakteristike društveno-ekonomske situacije devedesetih godina XX veka u Srbiji (ibid, 25-27) i predstavila korpus narativa koje u ovom radu imam nameru detaljnije da analiziram. Oslanjajući se na Brandisovu koncepciju "misfortune stories" (Brandes 1975), nazvala sam ih "gubitničkim pričama" budući da govore o ljudima koji su pretrpeli materijalni, socijalni i moralni gubitak i poraz, što se odrazilo kako na lični tako i na porodični život aktera tih priča. Funkcija ovih narativa je da objasne kako i zašto je došlo do problema i finansijskih teškoća u porodici; da iskažu evaluativne stavove o istorijskim i političkim

* Tekst je rezultat rada na projektu "Antropologija u XX veku: teorijski i metodološki dometi" (br. 147037) koji u celosti finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

uslovima u kojima je došlo do ličnog i porodičnog sloma; da ukažu na posledice događaja kroz moralnu poentu koja imenuje krivca za porodičnu nesreću, upozoravajući ostale članove porodice kako se ne treba ponašati; ali, takođe, i da pruže osećaj solidarnosti i jedinstva u pomoći postradalom članu porodice.

Vreme u kome dolazi do sloma, u ovde analiziranim pričama, nazvala sam *hibridna tranzicija*, smatrajući izraz adekvatnim da opiše kontradiktorne sistemske procese koji su se dešavali u Srbiji, a koje je karakterisalo započinjanje izvesnih postsocijalističkih tranzicionih reformi (privatizacija) uz njihovo gotovo istovremeno usporavanje i izopačenje. Nakon što sam, u pomenutom radu, razmotrila pojmove koji za taj period koriste Ivan Kovačević – "prva tranzicija ili predtranzicija" (Kovačević 2007, 22-23) i Mladen Lazić – "blokiran transformacija" (Lazić 2000, 33), predložila sam svoj izraz "hibridna tranzicija" (Antonijević 2009, 29). Imala sam na umu osnovno značenje *hibridnog* koje upućuje na ambigvit, nečistoću, kontaminiranost i heterogeno poreklo hibridnih fenomena¹, kao "nečiste mešavine koja se preliva i širi zahvaljujući rastakanju političkih, geografskih, etničkih, kulturnih i estetskih granica" (Kapchan and Turner Strong 1999, 239), što je upravo dobar opis svih onih procesa koji su se u Srbiji dešavali u poslednjoj deceniji XX veka. Premda je metafora hibridnog ušla u fokus naglašenog interesovanja i tumačenja unutar postmodernog diskursa i, posebno, za označavanje ambivalentnog razvoja postkolonijalnih i postsocijalističkih društava, pri čemu neki autori ističu kreativni i pozitivni potencijal hibridnog (pogl. Prica 2009, 240-241), ja sam izraz upotrebila u užem, dakle, u osnovi negativnom značenju da bih metaforično opisala konkretnu socioekonomsku, političku i istorijsku situaciju koja je u Srbiji prethodila "pravoj" tranziciji nakon 2000. godine. Izvesno je da je realizacija tranzicije u postsocijalističkim zemljama pokazala značajna odstupanja i rekombinovanja u odnosu na zamišljeni idealni model, što je dovelo do potrebe za redefinisanjem pojma "tranzicija", o čemu sam takođe pisala u pomenutom radu (Antonijević 2009, 29-30), pa bi se, možda, celokupan proces postsocijalističke transformacije mogao posmatrati kao hibridnost i sinkretizam različitih socioekonomskih iskustava i praksi, ali ja sam se ovde ograničila da imenujem sasvim konkretan slučaj za koji verujem da ga u suštini karakteriše bit "hibridnog".

Polutanska, kriminalizovana i destruktivna priroda režima Slobodana Miloševića koja nije bila ni kapitalistička ali ni socijalistička, ni komunistička ni demokratska, proizvela je niz posledica koje su građane Srbije u to doba terale na

¹ Biološka osnova pojma "hibridnog" (ukrštanje biljaka i životinja različitog porekla) danas se, metaforično, primenjuje i na ljude, kulture, tradicije, jezike itd. Debora Kapčan navodi sinonime ili bliske pojmove koji se nalaze u upotrebi u antropološkoj literaturi da označe hibridnost pojava: sinkretizam, brikolaž i kreolizacija (Kapchan and Turner Strong 1999, 240).

"egzistencijalno brikoliranje" ne bi li nekako opstali u teškom i turbulentnom vremenu. Ako izuzmemo klasu novih bogataša koji su uspeli da hibridno doba i hibridnu svest preokrenu u svoju korist, služeći se nelegalnim i polulegalnim sredstvima, za mnoge druge je hibridna tranzicija značila skoro doslovno bitku za opstanak. Gubitničke priče² koje ovde razmatram predstavljaju paradigme neuspeha svih onih koji se u tim uslovima, naprosto, nisu snašli.

U ovom radu najpre ću razmotriti narativnu strukturu gubitničkih priča iz doba hibridne tranzicije da bih pokazala njihovu formulativnost, koja ih svrstava u domen folklornog proučavanja ličnih narativa. Nakon toga ću razmotriti njihovo kontekstualno značenje s obzirom na referencijalnu i evaluativnu dimenziju koje su, kao važne odrednice tumačenja ličnih kazivanja, istakli Labov i Valecki (pogl. Robinson 1981).

Struktura gubitničkih priča iz doba *hibridne tranzicije*

Budući da gubitničke priče imaju tipičan obrazac koji se ponavlja, njihova narativno-semantička struktura je, po mom mišljenju, najbliža tradicionalnim legendarnim pričama (*religious tales* AT 750-779 i *pričama o sudbini* AT 930-949), s izvesnim razlikama na koje ću ubrzo ukazati. Sličnost s religioznim, tradicionalnim legendama i mitskim predanjima ne počiva, smatram, samo u strukturi, već i u atmosferi priče koja odiše nekom sudbinskom neminovnošću, delovanjem svemoćne sile kojoj čovek ne može da izbegne i koja ga kažnjava u slučaju nepridržavanja implicitnih kulturnih i moralnih normi.

Osnovna struktura tradicionalnih legendarnih priča je prilično jednostavna. Nju čine *četiri funkcije*, shvaćene u Propovom smislu kao postupci likova u priči. Nada Milošević-Đorđević je predložila sledeću strukturu legendarnih priča, koju smatram prikladnom i za gubitničke priče: Susret (S) – viša onostrana sila stupa u kontakt sa čovekom, direktno ili preko posrednika; Iskušavanje (I) – viša sila iskušava čovekovu moralnu i religijsku čvrstinu i karakter; Reagovanje (R) – čovek reaguje na iskušavanje tako što može da pokuša da pobegne od iskušenja pred koja je stavljen, da se suprotstavi i sukobi s višom silom, ili da je poslušna i podleigne njenom uticaju, što u velikoj meri zavisi od toga da li ga iskušava zlonamerna ili dobronamerna viša sila. Ponekad se u ovoj situaciji javlja pomoćnik koji pokazuje čoveku kako da zadovolji zahteve više sile; Nagrada ili kazna (N/K) – posledice čovekove reakcije mogu biti nagrada, kazna, ili neka vrsta osude ili spasa u zavisnosti od toga da li je čovek uspešno izdržao probu više sile ili ne. Ako je čovek uspešno prošao kroz isku-

² Ovde analizirani narativi čine građu koju sam, u formi seminarškog rada, dobila od studenata na kursu Antropologija folklor: Milice Vuković, Marine Kaplarević, Marije Milić, Natalije Pantić i Sanje Stanković.

šenje, biva nagrađen tako što mu se daje moć, bogatstvo, ugled, lepota, zdravlje ili neki drugi vid blagostanja i sigurnosti. U suprotnom, slede kazne u vidu gubitka svega što je do tada imao i stekao, ili se kazne dodatno umnožavaju različitim oblicima nesreće (Milošević-Đorđević 2000, 43-55).

U slučaju *narativno-semantičke strukture gubitničkih priča* mogu se pratiti ove četiri funkcije, koje ću ilustrovati primerima, a izmene u narativnoj strukturi koje ovde predlažem, po ugledu na Vladimira Propa (Prop 1980), sastojale bi se u sledećem:

I funkcija: Početno normalno stanje: "zlatno doba jugosocijalizma". Većina gubitničkih priča počinje konstatacijom da je akter priče imao siguran, udoban, prosperitetan, čak imućan život pre nego što će se pojaviti socijalna i istorijska "viša" sila koja će takav njegov život staviti na probu. U pričama o post-socijalističkoj transformaciji reč je o "zlatnim godinama jugosocijalizma" koje se, iz kasnije perspektive društvenih nedaća i lomova, kod mnogih nostalgično percipira kao doba mira, uspeha, sigurnosti i društveno-ekonomskog uspona.

Priča 1

R. V. je osamdesetih godina otvorio na buvljaku u Subotici ćevabdžinicu. Jedini je u tom trenutku imao kvalitetan izbor brze hrane. Kao povoljna okolnost za dobru zaradu predstavljao je i položaj Subotice na granici prema Mađarskoj, pa je i promet, kako na granici, tako i na pijaci i njegovom *fast food-u* bio veliki. Zahvaljujući svojoj ambiciji i dobroj proceni situacije, R.V. je iskoristio povoljan trenutak da razgrana posao. Radio je mnogo, spavao malo, a posao u ćevabdžinici je cvetao. Zahvaljujući početnom uspehu kupio je veliku kuću koju je potpuno renovirao.

Priča 2

D. P. iz Arandelovca je do kraja osamdesetih godina imao dobro plaćen posao u banci, ali tada odlučuje da ga napusti. Prodaje svoju kuću i za novac dobijen prodajom gradi na placovima koje je nasledio od roditelja tri nove kuće, koje takođe prodaje i uspeva da tom transakcijom zaradi veliku količinu novca.

Priča 3

Z. je bio dete siromašnih roditelja. Po završetku škole zapošljava se kao prodavac u Robnoj kući Beograd, gde posle nekog vremena napreduje do mesta šefa prodajnog odeljenja. Od firme dobija stan i ženi se kolegicom s posla.

Priča 4

M. Dj. Kepa je skromno živio radeći na stovarištu građevinskog materijala jedne firme u Beogradu.

Priča 5

Kao mlad čovek S. iz Valjeva je radio u društvenoj trgovini "Diva". Bio je izuzetno talentovan za trgovinu i mnogi su ga poznavali kao vrednog, ljubaznog, sposobnog i predusretljivog trgovca. Tokom osamdesetih otvara prvi butik dečje garderobe u Valjevu, što je ujedno bila i prva privatna radnja tog tipa u gradu. U početku je robu kupovao u inostranstvu pa preporučavao. Posao mu je dobro išao, pa je došao na ideju da otvori šivaću radionicu. Kupuje šivaće mašine, proširuje i usavršava posao, i ubrzo otvara fabriku dečije garderobe "Tomato". Postavši imućan, krajem osamdesetih proširuje poslovanje na prodaju automobila i otvara servis za "Reno" vozila.

II funkcija – Nanošenje štete: *Susret i Iskušavanje (S i I)*. Za razliku od legendarnih priča gde je viša sila uvek Bog, Đavo ili neka druga hristijanizovana manifestacija onostranog, ovde se javljaju *socijalne, ideološke i istorijske sile* kao nadmoćan faktor koji čoveka stavlja na iskušenje. Rat, izbeglištvo, revolucija, nacionalizacija i tranzicija u gubitničkim pričama svrstani su u *sudbinske uzroke*, koji kao neka "zla kob" pogađaju običnog čoveka, nemoćnog da ih spreči, odloži ili na neki drugi način utiče na njih. Njihovo prisustvo je, najčešće, sasvim direktno i vidljivo kroz različite procese koji se u društvu odigravaju. Budući da lične narative prati izvesna dramatičnost, sklone su "precejivanju uzroka opisanog iskustva tako da se događaji, retrospektivno, posmatraju kao sudbinski neminovni pre nego slučajni ili uslovni" (Robinson 1981, 65). Ovo znači da čak i onda kada bi se, možda, mogao izbeći uzrok društvene ili individualne nesreće nekim ličnim ili kolektivnim zalaganjem, na kraju se povod nevolje uvek elaborira kao "viša sila". Ovakva karakteristika odgovara konceptu sudbinske neminovnosti u pravim legendarnim pričama.

Dve funkcije, "Susret" i "Iskušenje" sam povezala u jednu stoga što u ličnim životnim pričama o gubitku nema bukvalnog susreta s "višom silom" kao u tradicionalnim legendama. Budući da je ovde "viša sila" proces koji traje, ne može se doslovno odrediti trenutak kada ovaj proces počinje u životima aktera priča, a što bi odgovaralo adekvatnoj narativnoj funkciji u legendama. Drugim rečima, "Iskušenje" i započinje s prepoznavanjem "Susreta", odnosno, s efektima delovanja tranzicije kao "više" istorijske i socijalne sile.

Priča 1

Raspad Jugoslavije početkom devedesetih uticao je da promet počne postepeno da opada. S uvođenjem sankcija Srbiji 1992. godine, drastično je opao broj stranaca koji su prelazili granicu kod Subotice, kupovna moć stanovništva je opala, a i nabavka robe je bila otežana. U to vreme izdat je i veći broj dozvola za otvaranje objekata slične namene koji su jedan drugom postali nelegalna konkurencija – prodavali su lošiju hranu za manju cenu. U ugostiteljskom objektu R.V.-a došlo je do znatnog pada prometa.

Priča 2

Početak devedesetih D. P. kupuje farmu pilića, a posao mu ide tako dobro da je "bio pun para kao brod". Iako je živeo u skromnom stanu, hvalio se da je u vreme najveće krize u zemlji "pod tepihom držao 300 000 DM". Posle dve-tri godine otvara prvi komisijon u Aranđelovcu – radnju sa raznovrsnom stranom robom, pa mu je i taj posao dobro išao.

Priča 3

Početak devedesetih godina socijalno-ekonomske prilike se pogoršavaju i firma u kojoj je Z. radio počinje da šalje radnike na "privremeno odsustvo s posla", a potom i da ih otpušta. Z. se ponadao da će, uzevši određenu novčanu otpremninu od firme kao nadoknadu za dobrovoljno napuštanje preduzeća, uspeti da pokrene sopstveni biznis i od toga imati pristojna primanja.

Priča 4

Kada su Srbiji uvedene sankcije 1992. godine, Kepa je shvatio "da od poštenog posla neće sebi moći da obezbedi normalan život i okreće se švercu". Kupuje stari autobus i otvara turističku agenciju koja je, u stvari, bila "paravan" za njegov pravi posao. Autobus je vozio švajcarske ture na relaciji Beograd – Sofija. Na deset sedišta bi se smestili putnici, a na ostalim sedištima se nalazila švajcarska roba. Iz Bugarske je Kepa donosio vodovodne cevi koje je prodavao u Srbiji, što mu je donelo veliki profit i mnogo lagodniji život.

Priča 5

U vreme ekonomske blokade ranih devedesetih, S. odlučuje da se uključi u šverc goriva – jedne od deficitarnih roba. Budući da je to predstavljalo izuzetno unosan posao, šverc goriva je bio dobro organizovan i kontrolisan od strane kriminalnih udruženja (mafije) i nekih državnih funkcionera. Kako S. nije bio blizak mafiji koja bi ga štitila, oduzimaju mu konvoj, a on se zadužuje kod prijatelja i valjevskih zelenaša da bi povratio novac uložen u šverc goriva.

III funkcija – Kvalifikujuća provera: Reagovanje (R). Za razliku od legendarnih priča gde je akcenat na moralu i čvrstini verovanja, u sekularnim gubitničkim pričama reakcija se svodi na ispoljavanje moralnih i psiholoških karakternih osobina. Različiti su načini na koji su ljudi bili pogođeni tranzicijom i njihove reakcije se, uglavnom, svode na pokušaje da se obezbedi egzistencija kroz dodatni posao u odnosu na već postojeće zaposlenje koje ne donosi zaradu dovoljnu za život, ili na započinjanje novog posla od koga se očekuje uspeh. Zanimljivo je da gubitničke priče još u jednom segmentu pokazuju sličnost s legendarnim pričama. Naime, Nada Milošević-Đorđević konstatuje da se funkcije "iskušenje-reagovanje" mogu više puta ponoviti u toku priče. Isti obrazac prati i ovde analizirane narative – neki od aktera priče su više

puta pokušavali da započnu neki privatan posao i svaki put probu svojih sposobnosti prošli neuspešno; drugi su iskušenje prošli, u poslovnom i materijalnom smislu, uspešno sve dok ih druge osobine, poput bahatosti, lakomosti, rasipništva, pohlepe i sličnog nisu lišili prethodnog uspeha i dobitka.

U ovom delu narativne kompozicije može se javiti *pomoćnik* u vidu porodice koja pruža potrebnu finansijsku, radnu i moralnu pomoć i podršku u započetom poslovnom poduhvatu. To takođe može biti i *lažni pomoćnik*, koga bih ja uvela kao novu funkciju u gubitničkim pričama, a koji u realnosti odgovara ili poslovnim partnerima koji su se pokazali nesposobni, nelojalni, prevrtljivi i skloni prevari, ili je reč o zelenašima kod kojih se akter priče zadužuje uveren da će mu pozajmica pomoći da započne posao ili se izvuče iz poslovnog gubitka, a što se skoro po pravilu završava sve većim zaduživanjem koje akter priče ne uspeva da vrati i time rizikuje gubitak celokupne imovine, pa i života.

Priča 1

R.V. je odlučio da povuče neke poslovne poteze ne bi li poboljšao situaciju. Najpre je uložio 15 000 DM kako bi otvorio kafić u centru Subotice. Lokal je prepisao na ime poslovne partnerke koja ga je prevarila i prisvojila sav novac. Potom ulaže 10 000 DM za postavljanje novog šanka u restoranu, ali je šank ubrzo srušen. Da bi privukao publiku ulaže u prostor za muzičare u restoranu, ali ni to se nije isplatilo. U to vreme raskida i ortakluk sa izvesnim M. i tom prilikom bivšem poslovnom partneru isplaćuje veliku sumu novca. Ostaju mu neki lokali pod zakupom. Krajem devedesetih podiže kredit kod jedne banke, a porodičnu kuću stavlja pod hipoteku.

Priča 2

Sve je, međutim, ubrzo "puklo" jer je D. P. "vadio iz kase onoliko novca koliko mu je trebalo za njegov veoma rasipnički život". Ali ubrzo mu propada posao s komisionom, i on započinje gajenje pečuraka, od čega nije imao većeg novčanog priliva. Otvara prodavnicu slatkiša koja dobro posluje, ali i nju zatvara i prelazi u Beograd u kome "živi raskalašno", započinjući neuspešno različite manje poslove. Potrošivši skoro sav uštedeni novac, vraća se u rodni grad. Od lokalnog zelenaša pozajmljuje novac za otvaranje kafića koji, na kraju, nije ni počeo s radom.

Priča 3

Z. i njegov partner 1992. godine otvaraju agenciju za promet nekretnina, iako u tom poslu nisu imali nikakvog iskustva. Ubrzo se sreću sa gubicima, zatvaraju firmu, a Z. krivi partnera za poslovni neuspeh. O dugovima u koje je zapao ne obaveštava porodicu. Sledeća poslovna ideja koju sprovodi u delo bilo je otvaranje male prodavnice hrane i kućnih potreština. Mislio je da će više zaraditi ako bude radio non-stop, pa dodatno zapošljava čoveka za noćni

rad. Ali, posla nije bilo, a i noćne krađe bile su česte, tako da mu to nije donelo očekivanu zaradu već dodatne gubitke. Od kojih para je Z. otvorio tu prodavnicu, niko u porodici nije smeo ni da pita. Pričalo se o nekim "sumnjivim tipovima koji često svraćaju u radnju i zovu telefonom", ali niko nije još shvatao ozbiljnost situacije.

Priča 4

Kepa stečene pare "nije ulagao u stvari od trajne vrednosti. Bio je veseljak i gurman. Znali su ga u svim kafanama od Beograda do Sofije". Prilikom jedne od svojih tura Kepa je zaustavio autobus u jednoj kafani blizu Sofije. Pozvao je konobara i pitao ga da li imaju "Kepinu šniclu" u jelovniku. Konobar se začudio, a Kepa mu je objasnio kako se sprema takva šnicla. Sledeći put je ponovo došao u istu kafanu i iznenadio se kada je na meniju restorana video u ponudi svoju – "Kepinu šniclu"! To je Kepu potpuno oduševilo. Šnicla za šniclom, piće za pićem, Kepa je postajao sve veseliji. To veče je davao ogromne bakšise kelnerima. Pićem je častio sve goste, a ni na muziku i, posebno, pevačicu nije štedeo pare. "Do jutra, pre nego što je uspeo da shvati, cela Kepina uštedevina je već bila potrošena. Nije više imao ni dinara".

Priča 5

Uprkos tome što mu mafija oduzima prvi konvoj s gorivom, S. nastavlja da se bavi nelegalnim poslovima naručujući nove konovje, sve više se zadužujući i postajući zavistan od mafijaških i zelenaških klanova, tako da je na kraju morao da saraduje s njima. Međutim, kako nije uspevao da vrati dugove u koje je sve dublje upadao, zelenaši odlučuju da oduzmu S. sve što je od nekretnina posedovao – dve kuće, stan, auto-servis, fabriku dečije garderobe. Pričalo se i da je neko vreme bio u njihovom privatnom zatvoru, odakle se javio prijateljima moleći da mu pozajme novac ne bi li ga odatle izvukli.

IV funkcija – *Kazna ili Spas (K / S)*. Ove priče ne bi bile priče o gubitku kada ne bi govorile o tome da ljudi u svojim reakcijama na iskušenje, jednostavno, nisu uspeali. Zbog toga se gubitničke priče ne završavaju nagradom, već *kaznom* i nekom vrstom *spasa* koji se ne može tretirati kao nagrada. U ovom segmentu, gubitničke priče pokazuju značajnu razliku u odnosu na životne priče o uspehu, dobitku i sticanju koje se završavaju nagradom za aktera priče i promenom njegovog socijalno-ekonomskog statusa na bolje, po čemu su slične bajkama (v. Kovačević 2007, 11-35; Erdei 2005, 216-227).

Ukoliko pored kazne dođe do spasa to se dešava kroz novu akciju pomoćnika kao ponovljene funkcije, ovog puta kroz pomirenje s gubitkom i solidarnost šire ili uže porodice koja, ako može, prihvata da pomogne gubitniku da preživi i ponovo "stane na noge".

Priča 1

Promene u Srbiji od 5. oktobra 2000. godine dokrajčile su R. V.-a. Kao pripadnik do tada vladajuće stranke SPS u promenama se nije snašao ni lično, ni profesionalno. Postaje bezvoljan, bez ambicije, depresivan. U svoj restoran je odlazio samo da jede i pije, dok je porodica nastavila da i dalje prekomerno troši sada već nezarađeni novac. Kada je umro sredinom 2001. godine, ispostavilo se da rate i kamate kod banke nisu uredno vraćane, a javili su se i drugi poverioci kod kojih se R. V. zaduživao, i porodica je morala, sem kuće, da proda sve što su imali da bi se namirio dug. Šira porodica je o R.V. često pričala sa brigom i dok je bio živ, a posebno posle njegove smrti kao negativan primer osobe koja nije umela dobro da proceni situaciju, koji je hteo više nego što je realno mogao da uradi. Smatrali su, takođe, da je bio sklon rasipništvu i grandomaniji. Osim što su mu supruga i sin ostali bez znatnih novčanih sredstava i pređašnje imovine, njegov krah je uticao i na druge članove porodice – otac mu je uskoro umro, a brat dugo tugovao zbog svih tih gubitaka.

Priča 2

Kako D. P. nije mogao da isplati dug (pozajmicu za kafić koji nikada nije otvoren) kamata je vremenom rasla dok nije dostigla sumu pet puta veću od pozajmljene. Tada se porodica dogovorila sa "zelenašem" da otplate dug od prodaje dela porodičnog imanja. Za to vreme D. P. se krio u Kragujevcu, gde i dalje živi u iznajmljenom stanu snalazeći se za život – radi najraznovrsnije poslove i kako sam kaže "sramota ga je da se vrati". Još uvek se po njegovom rodnom gradu mogu čuti priče o njemu kao o "uspešnom poslovnom čoveku koji nije znao da se snađe", oduzevši svojoj porodici značajan deo imetka nesigurnim i polukriminalnim poslovima, rasipništvom i zaduživanjem.

Priča 3

Da bi vratio dug zelenašima, Z. je počeo da pozajmljuje novac od rođaka i prijatelja, međutim, dugovi i zelenaške kamate od 10% su se toliko namnožili da je na kraju bio prinuđen da proda stan, kao i nasledenu nekretninu svoje supruge. Naviknut da radi u državnoj firmi gde je, u doba socijalizma, posao bio zagarantovan, a uslovi rada od Z. nisu zahtevali neki poseban angažman ni samostalne odluke, u nesigurnom privatnom preduzetništvu nije umeo da se snađe ni pokaže tražene sposobnosti. Zbog velikog novčanog gubitka doveo je porodični život na rub propasti: česte svade, nervoza, strah i nedostatak novca skoro da su razorili jedino utočište koje je imao. Kada se na kraju posavetovao sa širom porodicom, otkrivši prave razmere svog poslovnog gubitka i neuspeha, porodica je odlučila da mu pomogne prodajom nekretnina koje su posedovali. Sada Z. živi u iznajmljenom stanu sa suprugom i dvoje dece, radi za tuđu privatnu firmu koja se bavi marketingom i pokušava da uštedi dovoljno novca za kupovinu novog stana.

Priča 4

Kepa je bio prinuđen da proda autobus i ugasi "turističku" agenciju. Posle svega godinu dana, za Kepu je vreme lagodnog života prošlo. Opet je bio "na nuli" i morao je da se vrati na svoje stovarište i nastavi da radi kao običan fizički radnik.

Priča 5

Kada su dugovi zelenašima bili podmireni, S. je ostao bez ikakve pokretne i nepokretne imovine, dužan svojim prijateljima. Početkom dvehiljadite godine u život S. ulazi "novokomponovani" bogataš koji je svoj kapital stekao prodajom uglja tokom devedesetih. Poznajući trgovačke sposobnosti S.-a, predlaže mu da osnuju firmu za uvoz novih i polovnih skutera. Firma uspešno posluje, a S. se "kao feniks diže iz pepela". Posle nekoliko godina raskida ortakluk, a na licitaciji od Krušika otkupljuje svoj oduzet auto-servis koji je dospelo u posed ove fabrike kao kompenzacija od vlasnika-mafijaša koji je u međuvremenu ubijen. Posao vodi uspešno, ponovo postaje imućan čovek, a dugove prijateljima je, priča se, "vratio na neobičan način – ostavljajući im ispred njihovih kuća nove automobile marke Reno".

Narativno-značenjska struktura gubitničkih priča o tranziciji može se, dale, predstaviti sledećim fazama u razvoju priče³:

Funkcije narativne strukture	Sadržaj priča
Početno normalno stanje predtranzicije: "zlatne godine jugosocijalizma"	Raniji socijalni položaj aktera: uspeh, sigurnost posla i zarade, blagostanje, sticanje/ uvećanje imovine
Nanošenje štete: <i>Susret</i> sa socijalnom i istorijskom "višom" silom – hibridna tranzicija <i>Iskušenje</i>	Tranzicija kao socijalni i ekonomski proces. Ekonomska ugroženost, poljuljana sigurnost, gubitak posla i zarade, pad standarda, inflacija
Kvalifikujuća provera: <i>Reakcija.</i> Pojava pomoćnika ili "lažnog pomoćnika"	Pokušaj promene socijalnog položaja. Nesposobnost, naivnost i nesnalazjenje u novim ekonomskim uslovima. Rasipništvo, bahatost, lakomost i nesmotrenost. Prevare i zaduživanje.
Gubitak: <i>Kazna i/ili spas</i> Ponovljena funkcija pomoćnika	Gubitak celokupne ili delimične imovine, propast započetih poslova. Gubitak statusa i ugleda. Osuda porodice i šire okoline, ali i pomoć porodice/prijatelja u preživljavanju

³ Radi poređenja sličnosti i razlika, pogledati šemu tranzicionih legendi o dobitnicima koje je analizirao Ivan Kovačević (Kovačević 2006; Kovačević 2007).

Kako opstati u doba *hibridne tranzicije*? Referencijalna dimenzija narativa

Cilj ovog razmatranja je da protumači odnos konteksta, sadržaja i poruka ovih priča. Nije potrebno tragati za njihovom verodostojnošću: one su u načelu istinite, mada lična kazivanja uvek predstavljaju mešavinu fikcije i činjenica pa se i anegdotalno-bajkoliki elementi u pričama (4) i (5) mogu tako shvatiti. Osim toga, proces narativizacije u urbanim legendama i ličnim pričama predstavlja nastojanje da se strukturi saobrazе lična i kolektivna iskustva i smisao koji se pripisuje određenim događajima, stoga je primarno važna *unutrašnja istina* tih priča.

Početno vreme ovih kazivanja je socijalizam koji se percipira kao doba stabilnosti, što je opšte mesto mnogih narativa koji su nastali u Srbiji tokom turbulentnih godina, uključujući i legende o tranzicionim dobitnicima (Kovačević 2006, 19), a ne samo gubitnicima. Petoro junaka ovih priča potiču iz različitih profesionalnih sfera, a zajedničko im je to što u socijalnom smislu pripadaju srednjem urbanom sloju (onom koji je najviše i bio pogođen potonjim proceom postsocijalističke transformacije): privatnik-čevabdžija (1), službenik u banci (2), trgovac u "Robnoj kući" (3), radnik na stovarištu (4) i trgovac u društvenom preduzeću "Diva" a potom privatnik –"butikaš" i vlasnik auto-servisa (5). Iako početne socio-ekonomske pozicije aktera ovih priča nisu bile iste, ističe se njihov osećaj sigurnosti u poznatom okruženju socijalističkog poslovanja (priče 3 i 4), a koje je, pred kraj osamdesetih, pogodovalo snalažljivijima da pokrenu privatni biznis i vode ga s uspehom (priče 1, 2 i 5). Razloge uspeha ovih "socijalističkih privatnika" ne treba tražiti samo u reformskim merama donetim u periodu 1987-1990, već i u činjenici da je tada još uvek bilo malo privatnih preduzetnika, odnosno, da nije postojala ozbiljnija konkurencija na tržištu usluga što je omogućilo akterima (1) i (5) sticanje zavidnog imetka, a junaku iz priče (4) izgradnju i dobru prodaju kuća na njegovim placevima.

Raspad Jugoslavije i, posebno, uvođenje međunarodnih sankcija Srbiji 1992. godine razdvajaju sudbine ovih junaka čije snalaženje, u drastično izmenjenim okolnostima, kreće različitim putevima, a svaki od njih svedoči o ponekom segmentu transformacionih procesa koji su se tada dešavali u zemlji.

O *privatnom preduzetništvu* govore sudbine trojice aktera. Privatnik-čevabdžija iz Subotice (1) ne uspeva da izdrži konkurenciju: objektivni pad prometa i saobraćaja na granici s Mađarskom utiče na smanjenje profita, dok s druge strane, masovno izdavanje dozvola za otvaranje privatnih kioska s br-zom hranom svedoči o početku procesa svojinske transformacije, o nepostojanju jasnih zakonskih propisa koji bi onemogućili nelojalno poslovanje, i o strategiji upošljavanja onih koji su ostali bez posla u društvenim/državnim preduzećima. Njegov kasniji pokušaj s otvaranjem restorana ne donosi mu br-

zu i veliku zaradu kao rad u kiosku, što se može objasniti različitim objektivnim okolnostima ali i subjektivnim razlozima (nesposobnost da se vodi veći ugostiteljski objekat, neprilagodljivost promenama, odsustvo kreativnih poslovnih ideja itd). Nasuprot njemu, bivši bankarski službenik iz Arandelovca (2) uspeva da se snađe i započinje privatne poslove trgujući hranom i robom široke potrošnje (farma pilića, nekoliko komisija) što mu osigurava dobru zaradu. Njegovi potonji poslovi biće manje uspešni (gajenje pečuraka, prodavnica slatkiša), ali ne toliko zbog njegove nesposobnosti da iskoristi prilike koliko zbog mane koja će ga, kao i neke druge aktere, baciti u propast – poslovne bahatosti, nestalnosti i rasipništva brzo stečenom zaradom (slično akterima priča 1 i 4). Pogledajmo sada kako se snalazi trgovac u društvenoj firmi koja propada (3). On doživljava sudbinu mnogih koji su bili zaposleni u velikim socijalističkim sistemima koji su, u doba blokade i raspada zajedničkog tržišta, ubrzo potonuli u ekonomsku crnu rupu. Kao "tehnološki višak" dobrovoljno napušta "Robnu kuću Beograd" i uz otpremninu, bez iskustva i sposobnosti da samostalno vodi posao, bezuspešno započinje privatne biznise, najpre s ortakom (agencija za promet nekretnina), a posle u svojoj maloj prodavnici svega i svačega. Njegova nasumična lutanja kroz privatno preduzetništvo sasvim liče na slučaj radnika "Zastave" iz "kladioničarske legende" koju je analizirao Ivan Kovačević (2006). Kako to nisu bili usamljeni primeri, smatram da se može govoriti o postojanju *kulturne matrice nesnalaženja* u tranzicionim uslovima kod urbanog sloja nestručnjaka – službenika i radnika, do tada bezbedno ušuškanih u sigurnost poslova i skromnih ali redovnih zarada u jugoslovenskom socijalizmu.

Karakteristike ovog socijalističkog "nemerljivog uspeha", kako ga je nazvao Kovačević (2006, 20), svode se na proizvodnost vrednovanja uspešnosti u socijalističkom sistemu u kome nije postojala tržišna utakmica i merljivost uspeha spram visine profita i ličnog znanja/sposobnosti, već se iskazivala u društvenoj frazeologiji "dobijanja plate" i "dobijanja stana", odnosno, kognitivno-kulturnom konceptu karakterističnom za socijalističke zemlje koji konotira određenu vrstu državne "ekonomske zbrinutosti za zaposlene", makar oni bili nesposobni, neznalice i neradnici (Žikić 2007, 55-56; v. i Erdei 2007, 119-121).

Kada sam uvela koncept *kulturne matrice nesnalaženja* u uslovima ekonomske i socio-kulturne transformacije, imala sam na umu sledeće karakteristike gubitničkog obrasca:

a) nepripremljenost, neiskustvo i nenaučenost socijalističkog radnog čoveka na koncept kapitalističkog načina privređivanja i tržišne utakmice, posebno nižih slojeva koji teško menjaju svoje navike i gledišta, tradicionalno su vrednosno orijentisani i nisu dovoljno stručni i obrazovani da bi svoje znanje u toj utakmici bolje plasirali i unovčili;

b) "jadnu logiku" neprepoznavanja različitih formi kapitala i njegove transformacije kod *rurbanih preduzetnika* (Matić 2007, 95), što je proizvelo poja-

vu raširenog tipa sitnog preduzetništva u tranzicionoj Srbiji koga karakteriše: stihijski vođen biznis bez precizne strategije poslovanja i bez znanja potrebnih za upravljanje preduzećem, nevođenje računa o konkurenciji, manipulisanje parametrima tržišne ekonomije na način svojstven ruralnoj ekonomiji, prururalni familijarizam odnosno preduzetničko ponašanje determinisano porodičnim i srodničkim odnosima (preduzeće čini samo jedan čovek sa ili bez pomoći članova porodice), očekivanja da se u što kraćem roku i uz minimalno ulaganje kapitala i drugih resursa stekne što veće bogatstvo, te okretanje potrošnji i lagodnom životu preduzetnika i njegove porodice nakon sticanja dobiti što dovodi do stagnacije u poslovanju, prekidanja ulaganja u razvoj biznisa i eventualnom gubitku stečene dobiti (Matić 2007, 90-92).

c) lične osobine koje ljude, u načelu, rangiraju na različite pozicije na skali sposobnosti/nesposobnosti i uspešnosti/neuspešnosti privatnog poslovanja u uslovima tranzicije.⁴

Kada se ovome doda nepostojanje adekvatnih zakonskih regulativa koje bi omogućile stabilan poslovni razvoj u periodu blokirane ili *hibridne transformacije*, kao i neizgrađenost mehanizama regulacije u procesu privatizacije, onda se dobija jasna slika traumatičnog lutanja kroz privatno preduzetništvo u Srbiji 90-ih godina, čak i za one koji su posedovali lične sposobnosti i znanje za pokretanje privatnog biznisa.⁵

Slučajevi junaka priča (4) i (5) su sasvim druge prirode i govore o *sivoj ekonomiji*, odnosno nelegalnom uvozu – švercu deficitarne robe u doba blokade. Ova maligna pojava (koja u većoj ili manjoj meri prati svaki ekonomski sistem), masovna u periodu 1992-1995, a nastavljena do duboko u prvu deceniju XXI veka, prevazišla je u Srbiji "poziciju korektivnog efekta sistemskih disfunkcionalnosti i postala sistemski indukovana" kroz spoj "interesa tada vladajuće klase i klase novih privatnika da se sretnu na polju nelegalnog poslovanja" i razrade "veze između dva sistema, zvaničnog i sivog" (Cvejić 2000, 297). Ipak, sudbine naših junaka ni u kom slučaju nisu bile iste.

Akter priče (4) – radnik na stovarištu, okreće se sitnom švercu kao mnogi iz njegovog sloja u borbi za preživljavanje. Možda bi njegov napor urodio plodom – dugoročnom poboljšanju materijalnih prilika – da nije bilo njegovih ličnih osobina koje su se tome efikasno isprečile. Koliko god epizoda sa "spiskavanjem" celokupnog imetka za jednu noć provoda u kafani bila bajkolika, ona dobro ilustruje već pomenute osobine velikog broja ljudi da se što pre okrenu lagodnom životu i trošenju jednako lako stečenih para, bez osmišljenog napora i strategije kako dugotrajno voditi privatni posao, makar to bio šverc vodovodnih cevi! Basna o "mravu i cvrčku" odlična je metafora za ovu,

⁴ O primerima uspešnosti privatnih preduzetnika vidi Erdei (2005).

⁵ O primeru tranzicionog neuspeha inače sposobnog čoveka koji je vodio porodični biznis proizvodnje hrane vidi Naumović (2006).

kroz socijalizam, sistemski indukovanu crtu radne i poslovne neodgovornosti, neistrajnosti i infantilizma.⁶

Poslovna odluka junaka priče (5) pokazala se nepromišljenom i skoro pogubnom. Nikakvog racionalnog razloga ovaj čovek nije imao da se upusti u šverc goriva – visoko unosnog biznisa u Srbiji i Crnoj Gori u doba blokade, koji je bio u rukama delova vladajuće političke elite i mafijaških klanova. Njegov dotadašnji posao (fabrika dečije garderobe i auto-servis) je, po kazivanju, dobro išao i donosio mu stabilan i značajan prihod čak i u promenjenim socio-ekonomskim okolnostima. Po legendi (ako tako shvatimo ove narative) njegova lakomost i pohlepa, želja za još većim i bržim bogaćenjem objašnjavaju nerazudnost odluke da se poveže s mafijom kao periferni igrač i uđe u posao kome nije dorastao, zapravo, da iz sfere svog legalnog poslovanja uđe u kriminal, u zonu "crne" ekonomije. Uzrok njegovog stradanja je pre svega lične prirode, ali je omogućen i pospešen sistemski važnom patološkom pojavom u Srbiji 90-ih – *kriminalizacijom društva*.

Stižemo do tačke u kojoj se ponovo, u sličnoj sudbini, sreću četiri aktera ovih gubitničkih priča. Osim radnika-švercera koji se, nakon veselo provedene noći u Bugarskoj, pomirio s gubitkom i vratio na svoje stovarište da tavori, ostali junaci su iskusili pakao još jedne društvene pojave koja je poprimila patološke i kriminalne razmere u Srbiji, a traje i danas – *zelenastva i dužničkog ropstva*. O ovoj nelegalnoj pojavi kod nas se do sada nije mnogo pisalo.⁷ Poznata je i sudu i policiji, teško se dokazuje⁸ čak i onda kada žrtve, što je retko, odluče da zelenaša prijave policiji za materijalno, fizičko i psihičko maltretiranje i ugrožavanje života.

"Građani koji od zelenaša pozajme novac ubrzo dolaze u stanje koje mi zovemo kamatno ropstvo. Pozajme po nekoliko hiljada evra, s tim da plaćaju mesečnu kamatu od deset odsto. Ubrzo ne mogu da plaćaju ni kamatu, pa im zelenaš, od koga su pozajmili novac, nudi novu pozajmicu. I oni pozajmljuju

⁶ Postoje i teorije o tzv. "procesu dugog trajanja" kulturnih osobina radne neistrajnosti, odsustva dugoročnih strategija ulaganja u poslove i krupnija materijalna dobra, i prevlasti vrednosne orijentacije na potrošnju pre nego na akumulaciju dobara u Srbiji / na Balkanu, usled viševjekovne otomanske vladavine u kome dominira "dugotrajno neposredno iskustvo o uzaludnosti odlaganja zadovoljavanja potreba, s obzirom na odsustvo zaštite privatnog vlasništva, pa i života samog" (Lazić 2005, 17).

⁷ TV emisija "Ključ" na RTS-u voditeljke Nataše Miljković pozabavila se ovom temom, uz konstataciju da se o tome kod nas još uvek retko i nevoljno govori. www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/RTS+1/49354/Klju%C4%8D:+Zelena%C5%A1enje.html

⁸ "Kada žrtva otkrije da je učenjena i prevarena, to uglavnom ne prijavljuje iz straha, jer su većina 'zelenaša' kriminalci. Međutim, kada se neki slučaj neovlašćenog pozajmljivanja novca procesuiru, to je teško dokazati, jer se 'zelenaši' dobro obezbede ugovorima koje je žrtva naivno potpisala", kaže advokat Sava Anđelković (izvor: "Zelenašenje" *unosan posao*, www. B92 net 05. Okt. 2008 god.).

ponovo. Zelenaš tada glavnica povećava za novopozajmljeni iznos, ali uvećava i mesečnu kamatu na 15, pa i na 20 odsto", kaže glavni policijski inspektor Gordan Milijanović, šef Odseka za suzbijanje iznuda i ucena u beogradskoj policiji. "Građani koji su pozajmili novac više ne mogu da plaćaju ono što zelenaš traži od njih i tada počinju pretnje. Iako mu je dužnik već vratio i po nekoliko puta veću sumu od pozajmljene, zelenašu to nije dovoljno i postaje iznuđivač. Otvoreno preti žrtvi da će se njemu i njegovoj porodici desiti nešto loše ukoliko mu ne da traženi novac. Iznuđivači su neretko spremni i da žrtvu otmu i fizički maltretiraju kako bi dokazali da su ozbiljni u namerama da dođu do traženog novca".⁹

Prema nezvaničnim podacima, svakog dana oko pedeset ljudi u Srbiji pozajmi novac od nekog "zelenaša". Prosečno njih deset ne uspe da vrati dugove i ostaje bez igde ičega. Ova užasna agonija ponekad biva prekinuta ili ubistvom zelenaša ili samoubistvom dužnika.¹⁰

To je, dakle, bila situacija u koju je dospelo četiri junaka naših priča, a što je predstavljalo neposredni povod njihovog sloma i materijalne propasti. Zajedno s njima žrtve su bile i njihove porodice koje su, shvativši da im je otac/suprug/brat/sin dopao u dužničko ropstvo, doživele psihički šok i s junakom podelile posledice gubitka imovine. Ovaj važan segment priča pokazuje prisustvo i snagu kulturno-kognitivne šeme *porodične solidarnosti*, što je odlika tradicionalne vrednosne orijentacije. U tom smislu se može reći da su neki od junaka dobili zasluženu kaznu (gubitak imovine zbog zaduživanja i lakomosti), ali i bili spašeni kroz podršku porodice i prijatelja, i u razmerama svojih mogućnosti započeli život iz početka.

Značaj evaluativne dimenzije: pomeranje tačke gledišta

U odnosu na druge priče o sudbinskim uzrocima gubitka (rat, izbeglištvo, nacionalizacija), u kojima "viša" istorijska sila donosi propast koju čovek ne može izbeći ako se ona na njega obrušila, lična i porodična kazivanja o gubitku iz vremena hibridne tranzicije sadrže drugačiju evaluativnu poentu.

Najpre, jasno je da su sistemske promene, do kojih je došlo u Srbiji krajem XX veka, predstavljale uslov za realizaciju različitih poslovnih poduhvata i strategija preživljavanja građana. Osim toga, opšte pogoršanje društvene i ekonomske situacije u zemlji doprinelo je patologizaciji nekih društvenih pojava. Na ovakvoj osnovi, kao reakcija, javljaju se lična životna iskušenja koja

⁹ *Blic on-line*, Ponedeljak, 13. April 2009, "Zelenaši batinali žrtvu i uzeli kuću i novac". www.blic.rs/hronika.php?id=73829

¹⁰ Izvor: "Zelenašenje" unosan posao, *www. B92 net* 05. Okt. 2008 god.

se, kasnije, pretaču u narative. Ipak, razlozi kojima se na kraju ovih priča objašnjava neuspeh glavnih aktera svode se na njihove *lične osobine* što je, u semantičkom smislu, važno jer se pomera tačka gledišta, uvodeći dodatne uzroke propasti koja se više ne objašnjava ni samo ni primarno sudbinskim, odnosno sistemskim "višim" silama. Videli smo da je svaki od aktera pokušao da izgradi strategiju preživljavanja ili dodatnog bogaćenja, ali je u nekom trenutku poklekao pred razvojem situacije koju nije mogao da kontroliše. Naratori priča evaluiraju, negativno, različite ljudske slabosti i mane koje su, pred iskušenjima tranzicije, došle do izražaja kao što su nesposobnost za uspešno vođenje poslova, naivnost, poslovna nesmotrenost, neskromnost, lakomost, olako zaduživanje, rasipništvo, bahatost, odsustvo realnosti i pravilne procene situacije. Čovek je, dakle, taj koji se na kraju pojavljuje kao glavni, mada ne i jedini, krivac svoje materijalne propasti, jer se pokazao nesposobnim da se snađe u smutnim vremenima, da uspe u poslovnim poduhvatima, ili da opstane pri tajan i ne upušta se u akcije koje prevazilaze njegovo znanje, sposobnosti i moći. Kriv je što je dozvolio da ga povuku događaji u kojima je ispoljio svoje negativne osobine. Da li bi junaci ovih priča bili u takvom iskušenju u smirenim, stabilnim vremenima? Možda, jer je reč o univerzalnim, svevremenskim ljudskim manama, ali bi najverovatnije bili promišljeniji, možda manje spremni na riskantno ponašanje, ili bi ih sistem obeshrabrivao i onemogućavao u akcijama zbog kojih su platili cenu gubitkom imovine i dostojanstva. Zbog prisustva snažne moralne poruke, priče o gubitku u vreme blokiranе transformacije ponajviše liče na religiozne legende u kojima se upravo iskušava čvrstina i karakter junaka.

Značajno je istaći da ove priče, stavljajući akcenat krivice više na pojedinca a manje na sistem (iako je i o njemu reč), stvaraju utisak opravdanja za tranziciju/postsocijalističku transformaciju kao opšti društveni proces nakon raspada socijalizma/komunizma, neminovan i neizbežan, nametnut svima bez razlike. Drugim rečima, svi moraju proći kroz tegoban put transformacije društva, ali samo neki iz toga izlaze kao gubitnici, i o tim razlozima pričaju ove priče. Otvoreno je pitanje, međutim, da li je reč samo o utisku na osnovu priča ili o stvarnom, dubokom kolektivnom uvidu u neophodnost modernizacije koja ima svoju cenu i svoje žrtve.

Ova upitanost ima veze sa zaključkom do koga se došlo u analizi zbivanja u drugim zemljama u tranziciji, u kojima je početni socijalni optimizam ubrzo bio zamenjen skepsom u svrsishodnost i dostižnost postavljenog cilja – implementacije institucija, odnosa i vrednosti zapadnog kapitalističkog društva u bivše zemlje komunizma. Naime, reč je o tome da se "većina ljudi u bivšim socijalističkim zemljama nije otvoreno i organizovano izjasnila o uspostavljanju novog društvenog reda stvari" iako se odavno osećala potreba za radikalnim društvenim promenama (Gredelj 2000, 171). "Svesna ideološka želja za modernizacijom, cilj da se postane jednak sa zapadnim državama, preovlađivao je mnogo

jače među malim grupama intelektualaca nego što je to bila unutrašnja vrednosna orijentacija širih slojeva" (Eizenštat, citirano prema Gredelj 2000, 171 cf.). Ova konstatacija, ukoliko je ispravna, pokreće duboka razmišljanja i preispitivanja o svrsi i smeru tranzicije bivših socijalističkih društava.

Primenjeno na naš slučaj, i pored uvida u neophodnost sistemskih reformi u Srbiji, što je verovatno osećala većina ljudi, javljali su se i jaki otpori zbog straha i nerazumevanja suštine tih promena, ali i povećana sklonost pojedinaca ka rizičnim, polulegalnim i nelegalnim poslovima budući da su videli svoju "šansu" u novim okolnostima. U toj hibridnoj, ambivalentnoj situaciji, ponašanje vladajuće političke elite devedesetih godina samo je pogoršalo situaciju i doprinelo većoj mentalnoj i vrednosnoj konfuziji građana. Zar onda treba da čudi što se "mali" čovek – gubitnik u takvim vremenima – osećao "kao slamka među vihorovi"?

Literatura:

- Antonijević, Dragana. 2009. Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu. *Etnoantropološki problemi*, n.s. 4 (1): 13-35.
- Brandes, Stanley. 1975. Family Misfortune Stories in American Folklore. *Journal of Folklore Institute*, 12 (1): 5-17.
- Cvejić, Slobodan. 2000. Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja. U *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, ur. Mladen Lazić, 293-334. Beograd: Filip Višnjić.
- Erdei, Ildiko. 2005. Bogatstvo u tranziciji – Konceptualizacija bogatstva na primeru dva knjaževačka preduzetnika. U *Problemi kulturnog identiteta stanovništva savremene Srbije*, ur. Senka Kovač, 205-228. Beograd: Etnoantropološki problemi – Zbornik radova, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Erdei, Ildiko. 2007. Dimenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije. U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 76-127. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka knj. 34.
- Gredelj, Stjepan. 2000. Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva. U *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, ur. Mladen Lazić, 171-236. Beograd: Filip Višnjić.
- Kapchan, Deborah and Pauline Turner Strong. 1999. Theorizing the Hybrid. *Journal of American Folklore* 112 (445): 239-253.
- Kovačević, Ivan. 2006. Tranziciona legenda o dobitnicima. *Etnoantropološki problemi*, n.s. 1 (2): 11-25.
- Kovačević, Ivan. 2007. *Antropologija tranzicije*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka knj. 28.
- Lazić, Mladen. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. U *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, ur. Mladen Lazić, 21-64. Beograd: Filip Višnjić.

- Lazić, Mladen. 2005. *Promene i otpori. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Matić, Miloš. 2007. Privatno preduzetništvo u savremenoj Srbiji. *Antropologija* 3: 86-96.
- Milošević-Đorđević, Nada. 2000. *Od bajke do izreke. Oblikovanje i oblici srpske usmene proze*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost. Biblioteka Književnost i jezik, 7.
- Naumović, Slobodan. 2006. *On the heaviness of feathers, or what has culture got to do with the failure to establish an organic poultry production business in contemporary Serbia? Etnoantropološki problemi, n.s.* 1 (1): 103-124.
- Prica, Ines. 2009. "Pobuna označitelja": savremena radijacija pojma *bricolage*. U *Strukturalna antropologija danas* ur. Dragana Antonijević, 216-245. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka, knj. 40.
- Prop, Vladimir. 1980. *Morfologija bajki*. Beograd: XX vek.
- Robinson, John. 1981. Personal Narratives Reconsidered. *Journal of American Folklore* 94 (371): 58-85.
- Žikić, Bojan. 2007. Ljudi (koji nisu sasvim) kao mi. Kulturna konceptualizacija pojma privatnik u Srbiji. U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 52-74. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Srpski genealoški centar, Etnološka biblioteka knj. 34.

Dragana Antonijević

Defeated by the System: The Structure and Significance of the Personal Stories of Hybrid Transition Losers

This paper presents an analysis of the structure and an interpretation of personal and family stories about the loss of property, money, jobs and status in the period of blocked transformation or *hybrid transition* (a term proposed by the author), while also briefly outlining the reasons for the choice of the "hybrid" metaphor to describe the specific socio-economic, political and historical situation in Serbia in the 1990s. The theoretical basis for the analysis has been provided by the decades-long folkloristic and anthropological studies of personal stories and life histories, the analysis of the narrative structure of legends, and also by theoretical and practical analyses of the process of transition. The emphasis is on the study of losers' narratives, through a referential and evaluative dimension, as a life experience in 1990s Serbia.

Key words: personal and family stories of loss, legends, narrative-semantic structure, hybrid transition, Serbia

Dragana Antonijević

Vaincus par le système: structure et signification des récits personnels sur les perdants de la transition hybride

J'analyse la structure et j'interprète dans cet article les récits personnels et familiaux sur la perte de biens, d'argent, d'emploi et de statut à l'époque de la transformation bloquée ou de la *transition hybride*, comme j'ai appelé cette période en expliquant brièvement les raisons de mon choix de la métaphore de l'"hybride" pour décrire la spécificité socio-économique, politique et historique des années 90 du 20e siècle en Serbie. Dans mon analyse je m'appuie sur les recherches folkloristes et anthropologiques effectuées depuis plusieurs décennies sur des récits personnels et des histoires de vie, sur l'analyse de la structure narrative des légendes, tout comme sur les analyses théoriques et pratiques du processus de transition. L'accent est mis dans ce travail sur l'étude des récits de perdants dans leur dimension référentielle et évaluative comme des expériences personnelles vécues au cours de la dernière décennie du 20e siècle en Serbie.

Mots-clés: récits personnels et familiaux de perte, légendes, structure sémanctico- narrative, transition hybride, Serbie